

ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЄВРЕЇВ НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

FORMING OF RUSSIAN IMPERIAL LEGISLATION CONCERNING JEWRIES AT BEGINNING XIX CENTURY

Доценко В.О.,

*доктор історичних наук, доцент, професор кафедри теорії права та держави
Національного університету державної податкової служби України*

У статті аналізується процес формування законодавства Російської імперії стосовно єврейської громади на початку XIX ст. Визначено основні напрями правового впливу на основні сфери життя єврейського етносу. Наголошено на тому, що російське імперське законодавство стосовно єврейського населення українських земель мало яскраво виражений антисемітський характер і дискримінувало українське єврейство у політичній, соціально-економічній та культурно-релігійній сферах.

Ключові слова: євреї, Російська імперія, законодавство, антисемітизм, смуга осілості.

В статье анализируется процесс формирования законодательства Российской империи касательно еврейской общины в начале XIX века. Определены основные направления правового влияния на основные сферы жизни еврейского этноса. Отмечено, что российское имперское законодательство касательно еврейского населения украинских земель имело остро выраженный антисемитский характер и дискриминировало украинское еврейство в политической, социально-экономической и культурно-религиозной сферах.

Ключевые слова: евреи, Российская империя, законодательство, антисемитизм, черта оседлости.

In the article process of forming of legislation of Russian empire is analyzed concerning Jewish community in period at beginning XIX of century. Basic directions of legal influence are certain on basic spheres of life of Jewish ethnos. It is marked that Russian imperial legislation concerning Jewish population of Ukrainian earth had sharply expressed anti-semitic character and discriminated Ukrainian Jewishness in political, socio-economic and in a civilized manner-religious spheres.

Key words: Legislation, Russian Empire, Jews, set of laws, anti-semitism, Jewish pale.

Актуальність теми. Наукова розробка вітчизняними вченими питань, що стосуються історичних обставин розвитку єврейської громади підросійської України XIX століття, до останнього часу ще залишається недостатньо дослідженою. Поки що відсутнє комплексне ґрунтовне дослідження, в якому були б розглянуті зміст, форми, специфіка і наслідки російської імперської політики стосовно єврейської меншини українських земель Російської імперії. Складовим елементом державного впливу на життя євреїв імперії у XIX ст. було формування власне російського законодавства, яке б регламентувало всі сторони життя єврейського етносу. Метою даної розвідки є аналіз російського законодавства щодо євреїв кінця XVIII – початку XIX ст. Цим питанням займалися і займаються багато дослідників. Однак для нас найбільш важливими є роботи М. Поліщука, А. Наймана, А. Подольського. [4; 6; 7].

Виклад основного матеріалу. Території з єврейським населенням увійшли до складу Російської імперії в результаті трьох поділів Речі Посполитої. Трохи раніше до складу Росії увійшли території Кримського півострова, де компактно проживала невелика єврейська громада. На початку XIX ст. в українських губерніях Російської імперії приживало більше 2 млн. євреїв, що складало близько 7,5% від загальної чисельності населення. У деяких губерніях, зокрема в Херсонській, ця цифра перевищувала 12% [3, с. 314].

Включення великої кількості єврейського населення до складу Російської імперії вимагало від царського уряду вирішити ряд питань, пов'язаних із місцем новоприбулих у структурі російського суспільства. Збереження традиційних общинних інститутів і форм управління єврейським населенням призвели до його виокремлення з-під загальноімперської системи управління. Функції управління єврейськими громадами, здійснювані кагальними органами, зводили нанівець вплив місцевої адміністрації. Відсутність серед українського єврейства відокремленої еліти, з якою російський урядовець міг співпрацювати, тягло за собою збереження у XIX ст. соціально-політичного, адміністративного, податкового та культурно-релігійного

впливу на громаду кагальних інститутів. Євреї Правобережних українських губерній майже повністю увійшли до стану міщан, за винятком невеликої групи заможного єврейського купецтва. Отримавши права міських обивателів, євреї отримали однакові з іншими міськими жителями права та обов'язки. Поступово вплив кагальних організацій зменшується і зводиться до збереження серед євреїв релігійності та традиційної обрядовості. Тим не менше, виконання кагальними організаціями фіскальних функцій залишалось, і в другій половині XIX ст. було вимушеною необхідністю для російського чиновництва.

На відміну від інших національних громад українських земель євреї вважались некорінним населенням з іншим віросповіданням. Тому єврейське населення в соціально-правовому просторі Російської імперії визначалося правовим поняттям «інородець». Дане поняття у правовому полі імперії з'явилося у 1835 р., коли існуючі законодавчі акти щодо євреїв були об'єднані в першому тому зводу законів Російської імперії під заголовком «Заклади з управління інородцями». Основним фактором включення євреїв до стану «інородців» російський законодавець визначив неправославне віросповідання. Але принциповою відмінністю єврейського населення Російської імперії від інших нетитульних громад була його компактна концентрація в прикордонних західних губерніях імперії і спільне проживання разом із корінним населенням – українцями, білорусами, поляками та ін. Юридичне визначення поняття «інородець» визначало низький рівень соціально-політичного і економічного розвитку етнічної групи, що дозволяло імперським чиновникам розробляти та реалізовувати різні русифікаторські проекти з інтеграції національної групи до категорії «природних обивателів». У випадку з євреями перехід до православного віросповідання хоча і змінював їх соціально-економічне становище, але залишав за євреями-вихрестами статус неповноцінного російського «природного обивателя».

Специфічні традиції проживання, самоуправління та інші особливості єврейства Правобережної України знайшли своє відображення в законодавчих актах Російської

імперії. Різноманітні правообмеження та податковий тиск заважали соціально-економічній діяльності євреїв імперії, змушували їх ще більше протидіяти інкорпорації. Якщо інших «інородців» (переважно мусульман східних імперських територій) російські урядовці розглядали як потенційних сільськогосподарських виробників, які не потребували особливого законодавчого виділення, то євреїв розглядали, як потенційних конкурентів для православного населення регіону [14, с. 504].

Законодавство Російської імперії щодо єврейської громади було надзвичайно запутаним і нелогічним, складалося з великої кількості законодавчих і підзаконних актів, що приймалися у різний час і за різних обставин. Часто нові акти заперечували попередні, а іноді замінювали їх собою. При цьому більшість актів об'єднувала одна спільна риса – вони мали відкритий і прихований антисемітизм по відношенню до російського єврейства.

Переважаюча більшість законів і розпоряджень Російської імперії, що стосувалися життя євреїв, регламентували їх громадянські права та економічні можливості. За змістом і способами реалізації законодавство щодо євреїв хронологічно можна поділити на кілька періодів:

1 період. Кінець XVIII – початок XIX ст. – законодавчі акти, що визначали території проживання євреїв (Волинь, Поділля, Київщина, Новоросійські губернії) та основні сфери їх зайнятості.

2 період. 1801–1825 роки – введення положень про майнові, економічні аспекти облаштування євреїв, єврейських громад – кагалів, надання прав вступу до народних училищ, гімназій з метою їх подальшої асиміляції. Визначення особливих прав для євреїв, які приймали православ'я.

3 період. 1825–1855 р.р. – введення військової повинності, скорочення «смуги осілости», прийняття законодавчих актів щодо асиміляції євреїв через систему освіти, ліквідація кагалів.

4 період. 1855–1888 р.р. – прийняття законодавчих актів, що суттєво поліпшували становище євреїв. Зокрема, ліквідація рекрутчини, дозвіл на державну службу, дозвіл на проживання поза межами «смуги осілости» для певних категорій єврейського населення, дозвіл обирати і бути обраними до земств та міських дум, отримання єврейськими дітьми світської освіти. Водночас указом 1864 р. євреям заборонялось купувати і орендувати землю у «смузі осілости».

5 період. 1881–1917 роки – наступ російського царизму на права єврейської громади імперії. Прийняття законодавчих актів антисемітського характеру – заборона займатися певними видами діяльності, заборона проживати в сільській місцевості, обмеження прав на торгівлю, промисли, оренду, обмеження виборчих прав [5, с. 65].

Основоположні законодавчі документи відносно євреїв були видані в кінці XVIII ст. урядом Катерини II. Їх поява була обумовлена переходом до складу Російської імперії нових територій Півдня України та Правобережжя. Ще у 1769 р. Катерина II власним указом дозволила євреям Київського генерал-губернаторства переселятися в південні райони України, що мали відійти до Російської імперії внаслідок успішних російсько-турецьких війн. Протягом 90-х років XVIII ст. Катериною II було видано ряд указів, які започаткували створення на територіях західних та південних губерній законодавчого оформлення «смуги осілости» [8].

У 1782 р. сенат надав єврейським купцям території, які відійшли до складу Російської імперії, право торгівлі у різних регіонах імперії. Скориставшись таким правом, єврейське купецтво стало приписуватись до московських купецьких списків. Використовуючи низькі ціни на власні товари, купці створили конкуренцію місцевим торговцям. Останні подали до московського головнокомандуючого Прозоровського скаргу, в якій звинувачували євреїв у не-

добросовісній конкуренції та використанні для продажу контрабандних товарів. Реагуючи на скаргу, Катерина II у 1791 р. визначила указом право постійного проживання євреїв виключно в білоруських губерніях, Катеринославському намісництві та Таврійській області. Цей указ започаткував існування «межі постійної єврейської осілости» [1; 2].

1786 р. імператриця затверджує указ «Про обмеження прав євреїв у Росії щодо їх підсудності, торгівлі і промисловості». Указ передбачав отримання євреями можливості брати участь у формуванні місцевих органів самоврядування, надавав однакові права з православними щодо здійснення торгівлі та занять промислами. Крім того, євреї звільнялися від військових рекрутських наборів, сплативши за кожного рекрута 500 крб. [9].

Отже, єврейське населення Правобережної України, після її включення до складу Російської імперії, отримало формально більші права та можливості у порівнянні з законодавством Речі Посполитої. Його урівняли в правах з міськими мешканцями, але одночасно Катерина II започаткувала створення «межі осілости», обмежила проживання євреїв у сільській місцевості та у праві займатися сільським господарством.

У XIX – на початку XX ст. політика царського уряду щодо єврейського питання полягала у встановленні різноманітних правових обмежень та заборон. Якщо у XVIII ст. головним мотивом встановлення правових обмежень був юдаїзм, то у XIX ст. головними підставами для унормування законодавства стали економічні мотиви. Протягом XVIII ст. було видано чотири укази про виселення євреїв із Росії. В їх основі лежав факт розп'яття євреями Ісуса Христа та переманювання православних у свою віру. В XIX ст. євреїв звинувачують у «експлуатації сільського населення» і в «розхищенні селянського благоустрою».

У період царювання Олександра I єврейські общини українських земель підпорядковувалися Головному управлінню духовних справ іноземних віросповідань, згодом міністру духовних справ і народної освіти [10; 11].

У 1802 р. урядом Олександра I було створено перший «Комитет для составления положения о евреях», який ще мав назву «Комитет о благоустройстве евреев». Офіційно завданням комітету було вироблення загальної єврейської реформи, але фактично головною його метою було вирішення проблеми накопичення євреїв у селах, а також можливості подальшого проживання євреїв у повітах у ролі орендарів і корчмарів. Результатом діяльності комітету стало затверджене 9 грудня 1804 р. «Положення про євреїв», яке складалося з 54-х параграфів, об'єднаних у 6 розділів. Воно стало першим систематизовано розробленим законодавством царського уряду щодо євреїв і загалом мало ліберальний характер.

«Положення» передбачало комплекс норм, які стосувалися всіх сфер життя євреїв. Зокрема, євреям надавалися можливості навчатися в російських народних училищах, гімназіях, університетах, як і дітям інших національностей (перший розділ «Положення»). Вони могли при цьому носити національний одяг (у школах парафіяльних і повітових), німецький або польський (у гімназіях), виконувати свої релігійні обряди. Якщо ж євреї не хотіли віддавати дітей до державних шкіл, то мали право за власні кошти засновувати спеціальні єврейські школи з викладанням однією з мов – російською, польською чи німецькою. Положення визначало одну з умов перебування євреїв на посадах міського самоврядування – це знання російської, польської чи німецької мов і носіння європейського одягу.

«Положення» 1804 р. ділило євреїв на чотири стани: землероби, фабриканти і ремісники, купецтво, міщанство. Всі євреї були зобов'язані записатися до одного із станів. Якщо вони цього не робили, то з ними мали чинити як з бродягами, по всій суворості закону. Кожен єврей був зобов'язаний прийняти спадкове прізвище, «яке і повинно

вже бути збережене в всіх актах і записах без усяких змін, з залученням до нього ім'я, отриманого по вірі або при народженні. Захід цей необхідний для кращого влаштування їх громадського становища, для зручності охорони їх власності і для розгляду суперечок між ними» [13, с. 734].

Новий закон порушив існуючу для євреїв заборону виходити за «смугу осілости», дозволивши фабрикантам, купцям і ремісникам з дозволу губернатора тимчасово селитися з сім'ями у внутрішніх губерніях і столицях (§ 28) [15, с. 19].

Таким чином, «Положення» 1804 р. підтвердило існування смуги осілости, яка на той час охоплювала 12 губерній, дещо розширило її, надавши євреям право постійно проживати в Астраханській і Кавказькій губерніях (однак у 1835 р. ці дві губернії було виведено зі «смуги»). Виключенням стали міста Миколаїв, Севастополь та Ялта, які територіально розташовувалися в межах «смуги осілости».

«Положення» 1804 р. торкалося й релігійної сфери. Воно зберігало за євреями свободу релігії, але скасовувало право кагалів і рабинів застосовувати публічні покарання. Це обмеження було викликане здебільшого релігійною боротьбою між хасидами і миснахідами, яка точилася в той час. Внаслідок цього релігійного розколу їм було дозволено мати власні синагоги і рабинів. Рабинів повинні були затверджувати губернські органи влади. Вони обиралися на три роки і були на утриманні єврейської общини [15, с. 20].

Отже, «Положення» встановлювало повне підпорядкування євреїв кагалам, як релігійно-адміністративним органам, які підпорядковувалися і контролювалися городничими або справами. «Положення» передбачало залучення євреїв до промислової діяльності з одночасним обмеженням їх конкуренції з місцевим населенням. Це передбачало пункти про заборону проживати євреям поза межами міст, заборону оренди і утримання шинків. «Положення» не змінювало правове становище євреїв і не на-

ближувало їх до правового статусу православних. Уперше в Положенні російські законодавці виділяли євреїв в окрему групу населення з власним віросповіданням та видами діяльності.

Наполеонівські війни, перегляд Олександром I ставлення до організації владних інституцій та суспільного устрою Російської імперії призвели до змін і в ставленні до іногородців. Царські урядовці змінюють політику економічної інтеграції євреїв на їх асиміляцію за допомогою ненасильницького навернення російського єврейства у православ'я. Єврейські громади імперії передаються у підпорядкування Міністерству духовних справ іноземних віросповідань [10].

25 березня 1817 р. вийшов указ «Про створення Комітету для всіх приймаючих християнство євреїв і дарування ним прав і привілеїв до переходу на землю в південних і північних губерніях, і найменування його «Товариством ізраїльських християн» [12].

Висновки. Отже, в кінці XVIII – на початку XIX ст. російські імператори розпочали поступову асиміляційну політику щодо єврейського населення імперії, що знайшло відображення в законодавчих актах. Починаючи з часів Катерини II, уряд обмежує економічну діяльність євреїв, їх права на проживання та торгівлю у сільській місцевості. Олександр I посилює культурний та релігійний тиск на євреїв Російської імперії. Таким чином, упродовж всього XIX ст. російський царат проводив політику, направлену на асиміляцію євреїв Російської імперії. Всі нормативно-правові акти, прийняті протягом першої половини XIX ст., носили явно дискримінаційний характер. Російські урядовці, говорячи про інтеграцію євреїв до політичної системи імперії, мали на увазі асиміляцію євреїв, обмеження їх у політичних, соціально-культурних та релігійних правах. Повноцінні права в імперії отримували лише ті євреї, які відмовлялися від власної релігії, мови і ставали частиною «російського православного люду».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ:

1. Бикерман И. Черта еврейской оседлости / И. Бикерман. – СПб.: Книгоизд. «Разум», 1911. – 152 с.
2. Клиер Дж. Россия собирает своих евреев / Дж. Клиер. – М.: Мосты культуры, 2000. – 101 с.
3. Котляр Ю. Образование и культура сельского еврейского населения юга Украины в первой трети XX века // Еврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. Збірник матеріалів X міжнародної наукової конференції 28–30 серпня 2002 р. – К.: Інститут Юдаїки, 2003. – С. 314–319.
4. Найман О. Історія євреїв України / О. Найман. – К.: «Ін Юре», 2002. – 496 с.
5. Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – 440 с.
6. Подольський А. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. / А. Подольський // УІЖ. – 1995. – № 6. – С. 61–65.
7. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии: социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904 / М. Полищук. – М. – Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим, 2002. – 446 с.
8. Полное собрание законов Российской империи (Собрание первое). – Т. XXIII. – № 17.
9. Полное собрание законов Российской империи (Собрание первое). – Т. XXII, № 16391.
10. Полное собрание законов Российской империи (Собрание первое). – Т. XXXIV, № 26624.
11. Полное собрание законов Российской империи (Собрание первое). – Т. XXXIV, № 27106.
12. Полное собрание законов Российской империи (Собрание первое). – Т. XXXIV, № 26752.
13. Положение для евреев // Полное собрание законов Российской империи (Собрание первое). – Т. XXVIII. – 1804–1805. – СПб., 1830.
14. Слокум Д. Кто и когда были «иногородцами»? Эволюция категории «чужие» в Российской империи / Д. Слокум // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: антология. – М.: Новое издательство, 2005. – С. 502–535.
15. Щербак Н. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. / Н. Щербак // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 16–26.